

Konzervatorsko- restauratorski radovi na oltaru sv. Aurelija iz župne crkve Sv. Jurja u Brseču

Andelko Pedišić

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za drvenu polikromiranu skulpturu
Zagreb, Voćarska 106
apedisic@h-r-z.hr

Stručni rad
Predan 28. 6. 2010.
UDK 726.591.025.3/.4(497.5 Brseč) "16"

SAŽETAK: Oltar sv. Aurelija iz župne crkve Sv. Jurja u Brseču nezaobilazan je primjer drvorezbarstva 17. stoljeća na području Istre i Kvarnera i kao takav je već desetljećima predmet divljenja i proučavanja brojnih stručnjaka, a konzervatorsko-restauratorski zahvati provedeni od 1990. do 2010. godine znatno su pridonijeli sagledavanju njegove kulturno-povijesne i umjetničke vrijednosti. Nalazi unutar relikvijara upotpunjuju spoznaje o običajima štovanja religije u lokalnoj zajednici.

KLJUČNE RIJEČI: konzerviranje-restauriranje, drvena polikromirana skulptura, 17. stoljeće, župna crkva Sv. Jurja Mučenika u Brseču, oltar sv. Aurelija, Grgur Mavrović, grof Sigismund Anton von Hohenwart (Hachenwart)

Opis oltara

Drveni oltar sv. Aurelija smješten je u južnoj kapeli župne crkve Sv. Jurja u Brseču.¹ (sl. 1) Prema natpisu uklesanom na istočnom zidu kapele iznad ulaza u sakristiju, prijenos relikvije sv. Aurelija iz Rima u Brseč može se datirati u 1654. godinu i povezati s djelovanjem brsečkog župnika Grgura Mavrovića.² Vrijeme podizanja samog oltara ne može se sa sigurnošću odrediti. Kanonske vizitacije pulskog biskupa Alvisea Marcella od 23. studenoga 1658. godine spominju da se drveni kovčeg u kojem se čuva tijelo sv. Aurelija nalazi na oltaru Gospe Karmelske te da se nova kapela u čast sv. Aurelija mučenika tek treba sagraditi uz sakristiju, iz čega se može zaključiti da oltar nije mogao biti podignut prije 1659. godine i da vrijeme njegova nastanka možemo datirati u kraj šestog i početak sedmog desetljeća XVII. stoljeća.³

Oltar sv. Aurelija primjer je istarskog oltara XVII. stoljeća u čijim se oblikovnim obilježjima podjednako isprepliću

elementi sjevernog izraza i utjecaji južne tradicije.⁴ Skulpturu na tom oltaru stilski određuje kasnorennesansna i maniristička podloga koja voluminoznošću i plastičkom naglašenošću upućuje na utjecaje talijanske kiparske tradicije, a načinom slikovite obrade površine draperija na srednjoeuropsko kiparstvo.⁵

Zbog kvalitete izrade, skulptura na oltaru sv. Aurelija može se povezati s kiparskom produkcijom razvijenijih umjetničkih središta, a novija istraživanja skulpture, arhitekture i ornamentike tog oltara upućuju na mogućnost bližih dodira njegova majstora s majstorom glavnog oltara u crkvi Sv. Jakova u Ždinjoj Vasi kod Novog Mesta u Sloveniji, te s kiparskim krugom ljubljanskog kipara Jurija Skarnosa, djelatnog između 1624. i 1659. godine na području današnje Slovenije.⁶

Oltar sv. Aurelija sastoji se od menze povišene za dvije kamene stube iznad koje je podignut drveni retabl.⁷ Dimenzije oltara zajedno s menzom iznose 521 × 312 × 161

1. Oltar sv. Aurelija, druga pol. 17. st., Brseč, župna crkva Sv. Jurja, stanje *in situ* prije konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio M. Braun)

Altar of St. Aurelius, second half of the 17th c., Brseč, parish church of St. George, condition in situ before the conservation-restoration works (photographic archive of the HRZ, photo by M. Braun)

cm. Ispred stipesa nalazi se drveni antependij s rezbarenom ukladom u čijem se središtu nalazi slika izvedena u tehnici ulja na platnu i uglavljena u ovalni ukrasni okvir u obliku četverolista. Antependij je flankiran sa po jednim glatkim stupom, a pravokutnu površinu izvan okvira slike ukrašavaju vitičaste vrpce. Bočne stranice antependija zatvorene su drvenom oplatom u obliku pravokutnog postamenta. Iznad menze nalazi se predela ispred koje je smješten relikvijar u obliku škrinje. Iznad predele nalazi se središnji dio oltara raščlanjen četirima glatkim stupovima s kompozitnim kapitelima, od kojih su srednji podignuti na prizmatične postamente i veći su, a bočni su manji i prihvaćeni konzolama koje premošćuju njihovu razliku u visini u odnosu na središnje stupove. Konzole su ukrašene motivom ljiljana s elementima hrskavice koji se ornamentalno razvlači u spiralne vitičaste vrpce. Postamenti središnjih stupova izdubljeni su po jednom nišom u koju su smješteni kipovi. Lučni završeci otvora niša s vanjske su strane ukrašeni motivom hrskavice razvučene u vitičaste vrpce, a s unutrašnje žljebasto rezbarenom školjkom. U središnjem polju središnjeg dijela oltara je velika lučno zaključena pala izvedena u tehnici ulja na platnu, a između srednjih i bočnih stupova su lučno zaključene niše u kojima su smješteni kipovi poduprti rezbarenim postamentima. Niše s kipovima su s unutarnje strane polukružnog zaključka, ukrašene žljebasto rezbarenom školjkom, a s vanjske motivom akantusova lista s motivom hrskavice.

Iznad ukrasnog okvira oltarne pale nalazi se kartuša s grbom, pričvršćena za vijenac, a u segmentnim trokutima iznad oltarne pale nalaze se dvije reljefne figure poluležećih anđela. Na četverokutnoj površini nad bočnim nišama središnjeg dijela oltara su kerubinske glavice sa široko rasprostranjenim perjem ispod brade o koje su ovješene po dvije draperije, a iznad njihovih glava su dva u širinu postavljena ornamentalna dodatka. Na luku pale je prepletana traka s kuglicama koju uokviruje astragal. Istaknuti profil masivnog vijenca naliježe na konzolice

ispod kojih je ornamentalna traka s motivom ovulusa. Iznad bočnih niša središnjeg dijela oltara uzdiže se grede u punoj trabeaciji, koje se u središnjem dijelu stanjuje sve do korniša, u korist smještaja oltarne pale. Friz vijenca ukrašen je rezbarenim rozetnim nizom, a donja strana korniša naizmjeničnim nizanjem dentila s motivom palmete i rozeta s piramidalnim vrhom.

Iznad vijenca je u širini središnjih stupova središnjeg dijela oltara smještena atika u obliku edikule s prekinutim zabatom u čijem se središtu nalazi kip. Atika je flankirana glatkim stupovima s kompozitnim kapitelima. Na vijenac, bočno od atike, smještene su dvije rezbarene vaze s motivima ljubice, ruže, ljiljana, kruške i nara.⁸ Vijenac atike s donje je strane ukrašen rozetama s piramidalnim vrhom, istim kao na vijencu središnjeg dijela, samo manjih dimenzija. U središtu atike nalazi se visoki reljef ovalnog oblika koji u gornjem dijelu prelazi u punu plastiku, a bočno od reljefa smještena je po jedna skulptura na rezbarenim postamentima. Površina iznad kipova naatici je ukrašena simetrično postavljenim kartušama s razvučenim vitičastim vrpcama, a s donje hrskavičnom rozetom.

Opis relikvijara

Ispred predele, između postamenata središnjih stupova retabla, nalazi se relikvijar u obliku škrinje u kojemu su svečeve moći. (sl. 2) Škrinja s prednje strane ima poklopac ukrašen plitko rezbarenom rozetom oko koje se lepezasto šire savijeni žljebovi (kanelire) koje do polovice ispunjavaju rezbareni štapovi polukružnog presjeka. Bočne strane škrinje ukrašene su kanelirama kao i poklopac, a rubove im ukrašava po jedan rezbareni list. Škrinju s gornje strane zaključuje rezbareni vijenac, a s donje rezbarena baza. Škrinja je smještena na rezbareno postolje. Između poklopca škrinje i relikvije nalazi se ostakljena pregrada.

Unutrašnjost škrinje je obložena dvobojom svilenom tkaninom s pravilnim uzorkom od stiliziranog cvijeća i nara.⁹ Tkanina je na kutove svih stijenki pričvršćena poluokruglim čavlicima preko tanke zelene trake. Unutar

2. Unutrašnjost relikvijara snimljena nakon dezinfekcije gama zračenjem (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)
Inside of the reliquary shot after gamma-ray disinfection (photographic archive of the HRZ, photo by N. Vasić)

3.–6. Glava kerubina na pravokutnom polju iznad lijeve niše na retablu – prije konzervatorsko-restauratorskih radova, tijekom odstranjivanja preslika, nakon krediranja oštećenja i nakon dovršenih radova (fototeka HRZ-a, snimili V. Barac, J. Škudar i J. Kliska)
Cherub's head in a rectangular field above the left niche in the central section of the altar – before the conservation-restoration works, during the removal of the subsequent layers of paint, after the chalking of the damage and after the conservation-restoration works (photographic archive of the HRZ, photos by V. Barac, J. Škudar and J. Kliska)

škrinje nalaze se relikvije omotane različitim svilenim tkaninama, ukrašene krunom od kartona, svilenih tkanina i perli. Kosti lubanje s krunom smještene su na jastuk presvučen svilenom tkaninom ispred kojega se nalazi imitat tijela od svilene tkanine, punjen vatom te s rukavicama na „rukama“ i ukrašenim papučama na „nogama“. Imitat tijela je neproporcionalan s lubanjom. Prvim uvidom ne može se utvrditi njegov sadržaj, odnosno eventualno postojanje još nekih kostiju.

Rukavice su jednostavnog kroja i nisu ničim ukrašene. Papuče su načinjene od kože i ukrašene svilenim i pozlaćenim vrpčama te istom svilenom tkaninom koju zatječemo na haljini. Rukavice su koncem pričvršćene za strop škrinje.

Relikvije su položene na dva komada oslikane i puncirane kože ukrašene stiliziranim cvjetnim motivom oko

kojeg se razvlače međusobno ukrštene vrpce s hrskavičavim lišćem.

Ikonografski program

Ikonografski program oltara sv. Aurelija djelomično je uvjetovan povijesnom činjenicom da je podignut posredovanjem Grgura Mavrovića koji je u to vrijeme bio župnik u Brseču, pa se dvostruka prisutnost sv. Grgura, na oltarnoj pali i u niši središnjeg dijela oltara, može dovesti u vezu s njegovim imenom.¹⁰

Oltarna pala prikazuje sv. Aurelija s atributima ispred sv. Grgura i Svetoga Trojstva okruženog anđelima sviračima.¹¹ U pozadini, iza lika sv. Aurelija naslikan je prikaz Brseča s brodovima u Kvarnerskom zaljevu.¹² Slika na antependiju prikazuje sv. Aurelija s atributima kako kleči ispred Bogorodice s djetetom kojoj se zdesna pridružuje sv.

Uršula,¹³ a slijeva sv. Jelena Križarica. Ispod lika sv. Jelene Križarice naslikan je prikaz bitke s Turcima.¹⁴

Skulpture u nišama na središnjem dijelu oltara prikazuju sv. Grgura i sv. Nikolu. Reljef naatici (edikuli) oltara prikazuje Poklonstvo kraljeva, a bočno od reljefa su smješteni sveti Petar i Pavao. U središte prekinutog zabata smještena je skulptura sv. Jurja koji ubija zmaja.¹⁵ U nišama postamenata središnjih stupova na središnjem dijelu oltara nalaze se skulpture sv. Agate i svete koje nedostaju atributi.

Opis zatečenog stanja i izvornog sloja

Oltar sv. Aurelija u cijelosti je bio preslikan debelim slojem bijele uljane boje, na koju je naknadno položen sloj sjajnog uljnog premaza koji je s vremenom požutio i potamnio. (sl. 1) Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova na bočnoj je strani antependija pronađena upisana godina 1947., napisana grafitnom olovkom izravno na uljnom presliku, pa je opravdano pretpostaviti da je riječ o godini preslikavanja oltara.¹⁶

Sonde napravljene 1997. godine ukazale su na činjenicu da se oltar prije posljednjeg preslikavanja nalazio u prilično lošem stanju zbog uznapredovale crvotočine koja je u velikoj mjeri perforirala površinski sloj polikromije i pozlate, te je najvjerojatnije upravo to bio glavni razlog njegova preslikavanja. Također je utvrđeno da se ispod debelog sloja bijelog uljnog preslika nalazi izvorna pozlata koja je u velikoj mjeri sačuvana, dok izvornu polikromiju inkarnata i odjeće kipova prekriva još jedan tanak sloj tamnog i grubo nanesenog preslika koji nevjšto prati izvornu polikromiju.¹⁷ (sl. 3-4)

S obzirom na to da su sonde pokazale da su izvorna polikromija i pozlata u većoj mjeri sačuvane, odlučeno je da se u postupku restauriranja s izvornog sloja uklone svi preslici. (sl. 5)

Izvornu polikromiju na kipovima karakteriziraju svijetli inkarnati s istaknutim rumenilom koje je tankim potezima kista nanoseno na njihove obraze, vrhove nosova, podočnjake i podbratke. Oči svetaca oslikane su tako da se jasno razaznaju tamni krugovi zjenica s prstenastim obrubom oko smeđih šarenica na svijetloj bjeloočnici. Obrve svetaca izvedene su lazurno u tankim potezima kista. Vanjska strana rezbarene odjeće svih svetaca je pozlačena, s crveno ili zeleno obojenom postavom draperija. (sl. 7-8) Izuzetak su posrebrene rokete sv. Grgura i sv. Nikole u nišama na središnjem dijelu oltara te kaciga i prsni oklop sv. Jurja na zabatu atike.¹⁸ Podstava marame omotane oko glave Bogorodice s reljefa naatici također je posrebrana te naizmjenično prošarana crvenim i zelenim okomitim crtama.

Podstava plašta kralja Baltazara s reljefa naatici dodatno je ukrašena kvadratičnim odsječcima zlatnih i danas oksidiranih srebrnih listića, a na glavi kralja Gašpara, koji

7.-8. Reljef Poklonstvo kraljeva s atike oltara – nakon istražnog sondiranja i nakon odstranjivanja preslika (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac)

Adoration of the Magi relief from the altar attica – after the research probes were carried out and after the subsequent layers of paint were removed (photographic archive of the HRZ, photos by V. Barac)

se posebno ističe tamnosmeđim inkarnatom, nalazi se crveni turban sa zelenom postavom, prošaran zlatnim i danas oksidiranim srebrnim nitima.

Izrada rekonstrukcija nedostajućih dijelova rezbarije

Uklanjanjem bijelog uljnog preslika s kipova na oltaru utvrđeno je da izrada prvih rekonstrukcija potječe upravo iz razdoblja njegova zadnjeg preslikavanja.¹⁹ U procesu restauriranja odlučeno je da se one kvalitetnije sačuvaju i iskoriste za sadašnju prezentaciju, a one manje kvalitetne ili neodgovarajuće uklone i zamijene novima.

Rekonstrukcije koje su preuzete iz razdoblja prethodne obnove su papinska kruna sv. Grgura u lijevoj niši središnjeg dijela oltara, zajedno s novim postoljem tog kipa koje je izrađeno kao zamjena izvornom koje je najvjerojatnije propalo tijekom vremena,²⁰ te desna ruka na lijevom anđelu uz oltarnu palu. Ostali nedostajući dijelovi rezbarije rekonstruirani su analogno elementima zatečenim na samom oltaru.²¹ Poseban problem u procesu restauriranja oltara bili su izgubljeni atributi svetaca, što se prije svega odnosi na sv. Petra i sv. Pavla naatici oltara, kojima nedostaju ključevi, odnosno mač, te na sveticu u

9. Grb župnika Mavrovića na vijencu iznad oltarne pale snimljen nakon radova (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska)
Coat of arms on the cornice above the altar pala, after the conservation-restoration works (photographic archive of the HRZ, photo by J. Kliska)

desnoj niši na predeli, kojoj je zbog nedostatka atributa nemoguće sa sigurnošću odrediti identitet.

Na oltaru se također nije sačuvala nijedna od rezbarenih palmiranih grančica, bilo da se radi o onima koje su u lijevoj ruci držale svetece na predeli, o čemu svjedoče ostaci stabljika, bilo o onima koje su držali anđeli uz oltarnu palu, o čemu svjedoči položaj prstiju njihovih šaka na podignutoj ruci.

S obzirom na to da nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi izvorni izgled nijednog od izgubljenih atributa svetaca na oltaru, a u slučaju nepoznate svetece u desnoj niši na predeli ni sadržaj atributa, odlučeno je da se odustane od prijedloga njihove rekonstrukcije i da se prezentira zatečeno stanje.²² Jedina iznimka učinjena je u slučaju trostrukog križa na štapu sv. Grgura u lijevoj niši na središnjem dijelu oltara i koplja sv. Jurja naatici, jer je riječ o elementima čiji bi nedostatak presudno utjecao na estetski dojam cjeline, a bilo ih je moguće rekonstruirati prema komparativnim analogijama.

Kronologija konzervatorsko-restauratorskih radova na oltaru

Konzervatorsko-restauratorski zahvati na oltaru sv. Aurelija iz župne crkve Sv. Jurja u Brseču počeli su 1990. godine. Bilo je nekoliko faza rada.

1. KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI OBAVLJENI OD 1990. DO 1995. GODINE

Godine 1990. demontirana je oltarna pala, kipovi na predeli, kipovi sa središnjeg dijela oltara zajedno s pripadajućim nišama i vanjskim stupovima, desni kerubin i desni anđeo adorant, te kipovi s atike i vaze s cvijećem. Svi navedeni dijelovi pohranjeni su u depou Hrvatskog restauratorskog zavoda u Juršićima.

Oltarna pala restaurirana je od 10. ožujka do 5. lipnja 1995. godine u Zavodu za restauriranje umjetnina u Zagrebu.²³ Oltarna pala bila je prekrivena debelim slojem površinske nečistoće i požutjelog laka, slikani sloj je djelomično otpao od podloge, a nosilac od lanenog platna djelomično je istrulio zbog dugotrajne izloženosti velikoj vlazi. Nakon podljepljivanja odignutih dijelova oslika, slika je skinuta s podokvira, poledina joj je očišćena od prašine, vlaženjem i otežavanjem izravnane su neravnine i rubovi platna, zakrpane su rupice u platnu te je s površine oslika uklonjen debeo sloj požutjelog zaštitnog premaza na bazi lanenog ulja, nakon čega je utvrđeno da je slika u cijelosti preslikana neujednačenim slojem tempere. Nakon uklanjanja starog zaštitnog premaza, slika je na toplinskom stolu dublirana na novo platno upotrebom voštane mase bez dodatka kalofonija. Sloj tempere uklonjen je kombinacijom razrijeđene otopine

10. Portret Grgura Mavrovića, 1683., Brseč, zgrada Beneficije Mavrovića (snimila D. Misiuda)
Portrait of Grgur Mavrović, 1683., Brseč, building of Beneficije Mavrović (photo by D. Misiuda)

11.–12. Relikvijar prije konzervatorsko-restauratorskih radova i rendgenski snimak natpisa na poklopcu relikvijara (fototeka HRZ-a, snimili N. Vasić, M. Braun)

Reliquary before the conservation-restoration works and the X-ray images of the inscription on the reliquary lid (photographic archive of the HRZ, photo by N. Vasić, M. Braun)

solne kiseline i izopropilnog alkohola s dodatkom nekoliko kapi amonijaka te mehaničkim dočišćavanjem. Oštećenja slikanog sloja zapunjena su voštanim kitom, nakon čega je slika napeta na novi podokvir, a oštećenja retuširana uljanim bojama. Oltarna pala je nakon restauriranja iste godine vraćena u Brseč.

2. KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI OD 1997. DO 2002. GODINE

Početak 1997. godine u sklopu redovitog programa Hrvatskog restauratorskog zavoda izrađen je prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova koji je obuhvaćao sve skulpture s oltara (ukupno trinaest) i reljef s atike. Restauriranje oltara počelo je 30. lipnja 1997., a radovi su izvođeni u prostorijama Hrvatskog restauratorskog zavoda u Juršićima i Vodnjanu. U restauriranje oltara uključeno je i četvero studenata iz Velike Britanije, koji su tada završavali prvu i drugu godinu restauratorskog studija u Londonu.²⁴ Studenti su na oltaru radili ukupno šest tjedana, pod nadzorom voditeljice radova.²⁵ U toj je fazi obavljeno učvršćivanje nosioca injektiranjem otopine zečjeg tutkala pomiješanog s fungicidom i insekticidom, podljepljivanje odignutih dijelova kredne preparacije s pripadajućom površinskom dekoracijom i uklanjanje sloja površinske nečistoće s preslika. Nakon što su obavljene spomenute radnje, napravljene su istražne sonde i uzeti mikrouzorci. Analiza poprečnog presjeka pokazala je visok stupanj očuvanosti izvornog sloja, pa je na temelju tih nalaza potkraj 1997. godine izrađen elaborat za cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvat prema kojem je predviđeno da se s oltara uklone svi naknadni preslici

te prezentira izvorni povijesni sloj. Iste je godine slika s antependija demontirana i dopremljena u prostorije Hrvatskog restauratorskog zavoda radi konzervatorsko-restauratorskih radova. Ostali dijelovi oltara ostali su pohranjeni u depou radionice Hrvatskog restauratorskog zavoda u Juršićima.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na kipovima počeli su u kolovozu 1998. godine.²⁶ Kipovi su dopremljeni u prostorije Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu i podvrgnuti postupnom uklanjanju preslika kombinacijom otapala na bazi diklormetana i acetona. Nakon uklanjanja preslika, ostaci otapala skinuti su terpentinskim uljem, a površina je na kraju tretirana *white spiritom*. Zbog aktivnog djelovanja crvotočine kojoj je oltar bio dugo izložen, nosilac je postao porozan i lomljiv, a nakon uklanjanja preslika postale su vidljive rupe od crvotočine koje su u velikom broju perforirale na površinu kroz slojeve pozlate

13. Relikvijar nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimila N. Oštarijaš)
Reliquary after the completion of the conservation-restoration works (photographic archive of the HRZ, photo by N. Oštarijaš)

14. Biskupski pečat na relikvijaru (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar)
Bishop's coat of arms on the reliquary (photographic archive of the HRZ, photo by J. Škudar)

i polikromije. Oštećenja polikromiranog sloja i pozlate zapunjena su kredno tutkalnim zapunama i retušem uklopljena u cjelinu, a nedostajući dijelovi rezbarije rekonstruirani analogno očuvanom izvorniku. Inkarnati kipova lakirani su mat lakom na bazi sintetske smole i terpentinskog ulja, a pozlata je zaštićena sjajnim lakom na bazi damara i terpentinskog ulja. Do svibnja 1999. godine restaurirane su skulpture svetica na predeli, desni kerubin i desni anđeo adorant.

U veljači 2001. godine demontirana je arhitektura atike s reljefom, lijevi kerubin i lijevi anđeo adorant te grb s vijenca iznad oltarne pale.²⁷ Do kraja 2002. godine restaurirani su svi kipovi s oltara i arhitektura atike te niše i vanjski stupovi središnjeg dijela oltara. Konzervatorsko-restauratorski radovi obuhvaćali su učvršćivanje nosioca, podljepljivanje odignutih slojeva kredno tutkalne osnove s pripadajućom polikromijom i pozlatom, uklanjanje preslika, izradu rekonstrukcija nedostajućih dijelova rezbarije analogno očuvanom izvorniku, zapune oštećenja u sloju izvorne pozlate i polikromije kredno tutkalnim zapunama te njihovo uklapanje u cjelinu retušem. Inkarnati kipova lakirani su mat lakom na bazi sintetske smole i terpentinskog ulja, a pozlata je zaštićena sjajnim lakom na bazi damara i terpentinskog ulja.²⁸

Svi restaurirani dijelovi oltara bili su pohranjeni u depou Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu, a konzervatorsko-restauratorski radovi na oltaru nastavljeni su tek 2006. godine.

15. Grb obitelji Hachenwarth autora J.W. Valvasora, iz Velike grbovne knjige snimljen u čitaonici Rara u HAZU (presnimio J. Škudar)
Coat of arms of the Hachenwarth family, by J. W. Valvasor, Velika grbovna knjiga (Great book of coats of arms) photographed in the Rara reading room of the Croatian Academy of Sciences and Arts (photo transferred by J. Škudar)

3. KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI OD 2006. DO 2009. GODINE

Godine 2006. demontirane su bočne strane središnjeg dijela oltara i njihov vijenac, veliki stupovi na središnjem dijelu oltara, lučni završetak ukrasnog okvira oltarne pale, antependij s pripadajućim bočnim stranama, predela i škrinja sa svećevim moćima.²⁹ Svi dopremljeni dijelovi podvrgnuti su plinskoj dezinfekciji obavljenoj u prostoru poduzeća Agrosan d.o.o. u Zagrebu, osim škrinje sa svećevim moćima koja je tretirana *gamma*-zračenjem u Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu. Nakon dezinfekcije svi su veći dijelovi oltara prevezeni u RC Ludbreg, gdje je provedeno učvršćivanje nosioca natapanjem otopinom paraloida B-72 rastopljenog u mješavini acetona i denaturiranog alkohola³⁰ u rasponu od 2,5 do 10%. Nakon učvršćivanja drvenog nosioca, uklonjeni su preslici.³¹

Potkraj 2006. saniran je južni zid kapele, a 28. rujna 2007. na njega je postavljen *data logger* u svrhu praćenja mikroklimatskih uvjeta. Tijekom 2007. godine obavljena je stolarska sanacija svih dijelova oltara, izrađene su rekonstrukcije svih nedostajućih dijelova rezbarija, rekonstrukcija kredne osnove, bolusa i pozlate na vijencu i zabatu atike te je položen završni retuš i završni lak na bazi 2% paraloida B-72 otopljenog u mješavini acetona i denaturiranog alkohola.³² Iste godine dovršeni su konzervatorsko-restauratorski radovi na slici na antependiju koja je bila prekrivena debelim slojem površinske nečistoće i požutjelog laka, a oslik se na više mjesta djelomično od-

vajao od podloge. Rubovi nosioca od lanenog platna bili su poderani, budući da je slika na antependij bila pričvršćena bez podokvira.³³ Nakon podljepljivanja jesetrinim tutkalom, s lica je uklonjen požutjeli lak, kombinacijom organskih otapala (acetonom, propanolom, amonijakom, terpentinom i alkoholom) te su s poledine mehanički uklonjeni tragovi vapnene boje, a oslik je još jedanput podljepljen otopinom akrilnog polimera u *white spiritu*. Na oštećenja od čavala umetnuti su komadići starog lanenog platna, nakon čega je slika na toplinskom stolu dublirana na novo poliestersko platno upotrebom kopolimer etilen-vinilacetatnog ljepila. Nedostajući dijelovi oslika zapunjeni su metilceluloznim kitom uz dodatak akrilne smole, tonirani pigmentom te nakon prethodnog podlaganja gvašem retuširani uljenim bojama.³⁴

Tijekom 2008. godine obavljani su konzervatorsko-restauratorski radovi na središnjem dijelu oltara, antependiju i predeli te je izrađen prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova na škrinji sa svečevim moćima.

Od 14. do 18. rujna 2009. godine, nakon ujednačavanja retuševa na svim dijelovima, restaurirani oltar vraćen je u župnu crkvu Sv. Jurja u Brseču i postavljen na svoju izvornu poziciju.³⁵

Identifikacija grba iznad oltarne pale

Uklanjanjem preslika s kartuše koja se nalazi na vijencu iznad oltarne pale otkriven je prikaz grba koji se sastoji od vodoravno podijeljenog štita u obliku mandorle, u čijoj su gornjoj polovici naslikana tri crvena grozda na tirkiznoj pozadini, a u donjoj polovici tri kose zlatne grede na crnoj pozadini. (sl. 9) Isti grb nalazi se na nadvratniku glavne zgrade Beneficija Mavrovića, na njegovu portretu u istoj zgradi te nad ulazom u sakristiju brsečke župne crkve, a Damir Viškanić pripisuje ga brsečkom župniku Grguru Mavroviću, navodeći da je riječ o njegovu svećeničkom pečatu koji je korišten i u obliku grba.³⁶ (sl. 10)

Konzervatorsko-restauratorski radovi na relikvijaru

Konzervatorsko-restauratorski radovi na relikvijaru počeli su u travnju 2009. godine, kada je provedeno odvajanje relikvija i unutarnjih obloga od škrinje.³⁷ Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima na škrinji utvrđeno je da su na izvorni sloj polikromije i pozlate položena dva sloja preslika, od kojih gornji potpuno odgovara zadnjem sloju uljanog preslika kojim je bio preslikan cijeli oltar, a donji je izrađen na bazi veziva organskog porijekla netopivog na probe vodenim i mineralnim otapalima. (sl. 12)

Budući da su istražne sonde na škrinji pokazale visok stupanj očuvanosti izvornog sloja, a kontrolnim mikropresjecima je potvrđena mogućnost njegova jasnog raslojavanja, odlučeno je da se u skladu s prije prihvaćenom koncepcijom prezentacije oltara, i sa škrinje uklone svi preslici.³⁸

Istražnom stratigrafskom sondom na prednjoj strani poklopca škrinje otkriveni su tragovi natpisa u izvornom sloju te prvom sloju preslika. Rendgenskom snimkom je utvrđeno da natpis u sloju preslika prati original koji je u cijelosti sačuvan, pa je uklanjanjem preslika prezentiran izvorni natpis: CORPVS.SANCTI.AVRELIJ.MARTY. (sl. 11)

Tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova utvrđeno je da je sva pozlata na škrinji izrađena na crnom polimentu koji nije pronađen ni na jednom od ostalih dijelova oltara, što upućuje na zaključak da je relikvijar nastao odvojeno od oltara. Za razliku od pozlate na škrinji, ona na njezinu postolju izrađena je na crvenom polimentu i istovjetna je onoj na ostatku oltara, što navodi na zaključak da je postolje izrađeno kad i oltar, upravo za smještaj relikvijara. (sl. 13)

Identifikacija grba na biskupskom pečatu

Tijekom uklanjanja preslika, na bočnim stranama škrinje pronađeni su pečati s presječenim vrpcama, a isti je pečat pronađen i na drvenom okviru staklene pregrade ispod poklopca škrinje. Činjenica da se pečati na bočnim stranama škrinje nalaze na prvom sloju preslika ukazuje na to da je relikvijar bio zapečaćen prilikom posvećenja relikvije nakon obnove oltara.

Pečat na drvenom okviru staklene pregrade relikvijara sadrži dobro očuvan otisak biskupskog grba. (sl. 14) Analiza grba na pečatu i usporedba s primjerima iz Valvasorove *Velike grbovne knjige* pokazala je da prikaz u velikom štitu upućuje na obiteljski grb plemićke obitelji Hachenwarth, koji se u *Velikoj grbovnoj knjizi* pojavljuje kao jedan od 2033 grba koje je sabrao Valvasor.³⁹ (sl. 15) Daljnjim istraživanjem utvrđeno je da Valvasor plemićku obitelj Hachenwarth povezuje s dvorcem Gerlachstein⁴⁰, a iz članka Rudolfa Ardelta i Herberta Ericha Baumerta, *Grbovi biskupa Linca*, objavljenog u Povijesnom godišnjaku grada Linca iz 1981. godine⁴¹ može se saznati da iz Gerlachsteina potječe grofovski obitelj koja nosi prezime Hohenwart i koja se od 1767. godine koristila grbom identičnim onom koji je otisnut na pečatu koji se nalazi na relikvijaru sv. Aurelija. U navedenom članku nalazi se detaljan opis grba koji se na pečatu pojavljuje s pridodanom barunskom krunom i biskupskim simbolima: mitrom, biskupskim štapom i biskupskim šeširom solideom. Grb se sastoji od velikog štita razdijeljenog na četiri polja u čijem se središtu nalazi manji štit u kojem je prikazana plava okrugla kula s trodijelnim kruništem i velikim crnim prozorom, smještena na tri crvena brežuljka na srebrnoj pozadini. U prvom i četvrtom polju velikog štita prikazana su po dva crna jarčja roga na zlatnoj pozadini, a u drugom i trećem polju po jedan srebrni praporac na crvenoj pozadini. Iz članka se također može saznati da je opisani grb koristio grof Sigismund Anton von Hohenwart, koji je od 1791. do 1794. godine bio biskup u Trstu, a od 1803. do 1820. bečki

16.–17. Mletačka kovanica pronađena ispod kožnatih tapeta unutar relikvijara (fototeka HRZ-a, snimio J. Škudar)
 Venetian coin found under the leather upholstery inside the reliquary (photographic archive of the HRZ, photos by J. Škudar)

nadbiskup, iz čega se može zaključiti da je biskupski grb na pečatu njegov.

Nalazi unutar relikvijara

Vizitacije pulskog biskupa Alvisea Marcella iz 1658. godine spominju da je kostur sv. Aurelija fragmentiran, ali ne govore ništa o tekstilnim oblogama.⁴²

Nakon uklanjanja tekstilnih i kožnatih obloga iz unutrašnjosti škrinje, utvrđeno je da nema tragova njihove zamjene, što ukazuje na njihovu izvornost. Način oblaganja škrinje i kostiju te pronalazak osobnih predmeta ušivenih u imitaciju tijela ukazuju da je relikvija najvjerojatnije bila opremljena donacijama župljana. Pregledom tekstilne obloge škrinje i imitacija tijela utvrđeno je da su izrađeni od iste tkanine. Kožnata obloga škrinje je izrađena od dva fragmenta tapete koja se međusobno ne spajaju u cjelinu, što ukazuje na njihovu sekundarnu namjenu. Unutar relikvijara pronađeni su sljedeći predmeti: metalni medaljon prišiven na spoj rukava imitacija tijela ispod kostiju lubanje⁴³, kožnati medaljon položen uz papuče imitacija tijela⁴⁴, fragment dvostrukog metalnog križića⁴⁵, dva fragmenta perli od murano stakla⁴⁶ i dva papirnata fragmenta s dijelovima rukopisa ispisanog crnom tintom⁴⁷, od kojih je manji važan zato što na jednoj strani sadrži cjelovito otisnut prikaz Immaculate⁴⁸, a na drugoj sačuvan dio rukopisa s godinom 1803. Ispod tapeta također je pronađena mletačka kovanica od 12 denara, promjera 20 mm. (sl. 16–17) U središnjem dijelu lica kovanice prikazan je krilati lav sv. Marka s otvorenom knjigom ispred kojeg kleči dužd držeći visoki križ, a uz rub gornjeg polukruga je napisano S.M.V. ALOY.MOC.⁴⁹ U središnjem dijelu naličja kovanice prikazan je stojeći Krist s kodeksom u lijevoj ruci i desne ruke podignute u znak blagoslova, a uz rub je napisano DEFENS NOSTER. Izgled kovanice i natpis na njezinu licu ukazuju na to da je izrađena u vrijeme

vladavine Alvisea Moceniga II. (1700.–1709.) ili (manje vjerojatno) Alvisea Moceniga II.I (1722.–1732.), što znači da je ispod kožnate obloge mogla biti stavljena najranije početkom 18. st.

Pregledom kožnatih rukavica utvrđeno je da je s njihove unutarnje strane utisnut ovalni pečat plave boje na kojem je ispisan CASTELFRANCO. Taj nalaz ukazuje na mjesto njihove izrade, no ne može se uzeti kao dokaz o mjestu nabave ostale opreme za relikviju, jer je utvrđeno da se rukavice razlikuju od papučica imitacija tijela i po obradi kože i po načinu umjetničkog oblikovanja, pa se njihova izrada ne može dovesti u vezu. Na kraju je moguće zaključiti da porijeklo i povijesna slojevitost predmeta pronađenih uz relikviju svjedoče o liturgijskoj uporabi i kontinuiranom štovanju relikvije unutar zajednice koja je baštini.

Zaključak

Konzervatorsko-restauratorski zahvati na oltaru sv. Aurelija iz župne crkve Sv. Jurja u Brseču važan su doprinos sagledavanju njegove kulturno-povijesne i umjetničke vrijednosti. Odluka da se oltar prezentira u izvornom sloju odredila je smjer konzervatorsko-restauratorskog zahvata te omogućila cjelovit uvid u slojevitost umjetnine. Okolnost da nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi izvorni izgled nijednog od izgubljenih atributa svetaca na oltaru, a u slučaju nepoznate svetice u desnoj niši na predelu ni sadržaj atributa, usmjerila je konzervatorsko-restauratorski postupak na konzerviranje postojećeg stanja izvornog sloja. (sl. 18)

Tijekom konzervatorsko-restauratorskog zahvata na oltaru su otkriveni i prezentirani važni nalazi, a unutar samog relikvijara pronađeni su predmeti koji svjedoče o kontinuiranom štovanju relikvije unutar zajednice koja je baštini i kojoj je restaurirani oltar naposljetku i vraćen. ■

18.

Oltar nakon konzervatorsko-restauratorskih radova (fototeka HRZ-a, snimio J. Kliska)

Altar after the completion of the conservation-restoration works (photographic archive of the HRZ, photo by J. Kliska)

Bilješke

- 1** Crkva Sv. Jurja smještena je u sjeveroistočnom dijelu naselja i s pripadajućim joj zvonikom tvori manji sakralni kompleks. Crkva je jednobrodna s dvjema simetrično postavljenim bočnim kapelama, a srednjovjekovni zvonik crkve odvojen je od crkvenog tijela i smješten uz obrambeni zid kao dio fortifikacije. Vrijeme gradnje crkve ne može se sa sigurnošću odrediti, ali se na temelju fresaka koje je prof. dr. Branko Fučić otkrio na zidovima broda i datirao u xv. stoljeće pouzdano može zaključiti da je središnji dio crkve tada već bio sagrađen, što upućuje na zaključak da je crkva izvorno bila jednostavna građevina nepravilnog pravokutnog tlocrta. MARINA VICELJA, Sakralni kompleks u Brseču, u: *Liburnijske teme, knjiga 8, Brseč i Brseščina*, Opatija, 1994., 221–223, 221.
- 2** AERE PROPRIO SACELVVM HOC CUM / ARA DIVO ARELIO CHRISTI ATLE / THAE ROMA TRANSLATO AN(N)O A / VIRGINEO PARTV 1654 SACRUM FUN-/ DITVS EXTRVI CVRAVIT AD(ministrator). ROV(erendu)s / D(omi)nvs GREGORIVS MAVROVICH / HVIVS CAS(t)RI BERSETII / PLEBANVS DIE 24 MAII, usporedi: NINA KUDIŠ, Drveni oltari iz xvii. stoljeća u župnoj crkvi Sv. Jurja u Brseču, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 14 (1990.), 151–160, 155. i NINA KUDIŠ BURIĆ, NENAD LABUS, U kraljevskim stranama i pod Sv. Markom, Vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području godine 1658. i 1659., Riječka nadbiskupija, Porečko-pulska nadbiskupija, Rijeka, 2003., 126 (bilješka 178), 311.
- 3** NINA KUDIŠ BURIĆ, NENAD LABUS, 2003., (bilj. 2), 126.
- 4** „Konzolno prihvaćeni bočni krajevi i hrskavična ornamentika ovog brsečkog oltara elementi su karakteristični za oltaristiku sjevernog izraza, dok naglašene vertikalne glatkih, neornamentiranih stupova i bogata, ali ipak odmjerenom primijenjena ornamentika govore o utjecaju južne tradicije. Sličnu dvojnost opaziti ćemo i u skulpturi ovog oltara. (...) Proporcijama i voluminoznošću (...) skulptura svjedoči o snažnoj prisutnosti talijanske kiparske tradicije, dok oblikovanje draperije govori o težnji za slikovitim efektima u čemu prepoznajemo komponentu sjeverne tradicije u izričaju ovog majstora“, VLASTA ZAJEC, Drvena skulptura 17. stoljeća u Istri, disertacija, svezak 1, Zagreb, 2001., 61.
- 5** VLASTA ZAJEC, 2001., (bilj. 4), 67, 140.
- 6** VLASTA ZAJEC, 2001., (bilj. 4), 140.
- 7** Za detaljan opis arhitekture i ornamentike oltara usporedi: VLASTA ZAJEC, Drveni oltari 17. stoljeća u Istri, magistarski rad, svezak 2, Zagreb, 1994., 29.
- 8** Bijela ljubica (lat. *Viola odorata Alba*), ruža (lat. *Rosa*), ljljan (lat. *Lilium*), kruška (lat. *Pyrus*) i nar (lat. *Punica granatum*) motivi su povezani sa simbolima Djevice Marije.
- 9** Stilizirani cvjetovi i nar na jednobojnoj (crvenoj) pozadini ukazuju na prisutnost orijentalnih motiva čiji je utjecaj karakterističan za tekstil 17. st., usporedi: BRANKA REGOVIĆ, Izvješće o provedenim konzervatorsko-restauratorskim radovima na tekstilnim dijelovima škrinje s moćima sv. Aurelija iz župne crkve Sv. Jurja u Brseču, Zagreb, 2009., 4.
- 10** Usporedi: NINA KUDIŠ, 1990., (bilj. 2), 156, 157. i VLASTA ZAJEC, 2001., (bilj. 4), 61 (bilješka 120).
- 11** „...slikana pala, za razliku od oltara, pokazuje izrazite osobine rustikalnog slikarstva pod očiglednim sjevernjačkim utjecajem“, NINA KUDIŠ, 1990., (bilj. 2), 157.
- 12** Prikazani grad svojom vedutom nalikuju na obližnji Plomin, što bi moglo ukazivati na moguće mjesto narudžbe slikane pale, no o tome za sada nema konkretnijih dokaza.
- 13** Strijele u svetičinoj ruci također ukazuju na mogućnost da je riječ o sv. Kristini iz Bolsene, osobito ako se kula naslikana u pozadini prihvati kao dio njezinih atributa.
- 14** Vjerojatno suvremena aluzija na Konstantinovu pobjedu kod Mulvijeva mosta.
- 15** „Lik sv. Jurja, titulara crkve (...) nije prikazan kao oklopljeni ratnik na konju, već u manirističkom duhu, kao graciozni mladi ratnik odjeven u pseudoantičku odjeću preko koje je prebačen bogat plašt“, NINA KUDIŠ, 1990., (bilj. 2), 157.
- 16** Taj nalaz poklapa se s podatkom koji 1990. godine iznosi Nina Kudiš, a odnosi se na izjavu jednog starijeg stanovnika Brseča o tome kako su „prije pedesetak godina svi drveni oltari bili prebojeni“, vidi: NINA KUDIŠ, 1990., (bilj. 2), 152.
- 17** Preslik su karakterizirali smeđe narančasti inkarnati, nemarno nanesen cinober kojim su usta kipova podebljana preko rubova njihovih usana te crno obojena kosa i oči kipova s debelo izvučenim obrvama.
- 18** Prsni oklop i kaciga sv. Jurja na zabatu atike bili su nekoć posrebreni, ali je do danas srebro oksidiralo, potamnilo i djelomično propalo.
- 19** Taj zaključak je iznesen na temelju spoznaje da je uljni preslik nanesen izravno na drvene rekonstrukcije, a da na njima nisu pronađeni nikakvi tragovi preparacije ili prijašnjih slojeva, a samo drvo nije bilo crvotočno kao što je to pokazivalo stanje originala. Kvaliteta pojedinih rekonstrukcija ukazuje na to da je riječ o kiparski obrazovanom drvorezbaru koji pokazuje smisao za imitaciju originala, što je u izrazitoj suprotnosti s preslikom koji pokazuje tehničke značajke ličilačke obnove.
- 20** Nova postolja tada su dobili i kipovi sv. Petra i sv. Pavla na atici, s tim da je kipu sv. Petra nedostajalo stopalo desne noge koje je rekonstruirano u procesu restauriranja oltara, pri čemu je izrađeno i novo postolje kipa, dok je postolje ispod sv. Pavla ostavljeno iz razdoblja prethodne obnove. Nekvalitetne rekonstrukcije dentila i rozeta na vijencu i atici oltara također su zamijenjene novima u procesu restauriranja.
- 21** U procesu restauriranja oltara izrađene su sljedeće rekonstrukcije: kruna, prsti lijeve ruke, vrh cipele na desnoj nozi te desni rub rezbarene draperije na kipiću sv. Agate na predeli; kruna, kažiprst lijeve ruke, palac desne ruke, vrh desne cipele i desni rub haljine na kipiću nepoznate svetice na predeli; desna ruka i koplje na kipu sv. Jurja na zabatu atike; stopalo desne noge i postolje kipa sv. Petra na atici; kažiprsti lijeve i desne ruke na kipu desnog anđela uz oltarnu palu; kažiprst desne ruke djeteta Isusa na

reljefu s atike; dijelovi rezbarene draperije ispod desnog kerubina; križ na štapu sv. Grgura; kartuša na grbu s vijenca iznad oltarne pale; lijevi završetak vitičastog ornamenta na postamentu ispod kipa sv. Petra naatici; desni završetak vitičastog ornamenta na postamentu ispod kipa sv. Pavla naatici; desni dio ukrasne rezbarije na postamentu ispod desne niše na središnjem dijelu oltara; završeci spiralno rezbarenog ornamenta na konzolama na predeli; cvijeće i voće na vazii uz atiku; nedostajući dentili i rozete na kornišu vijenca i atike oltara; lijeva ornamentalna traka uz lijevu nišu na središnjem dijelu oltara; lijevi završetak rezbarenog lišća s vanjske strane desne niše na središnjem dijelu oltara; nedostajući dijelovi voluta, palmeta i abakusa na kapitelima stupova; nedostajući dijelovi rezbarije na ukrasnom okviru slike na antependiju; nedostajući dijelovi ornamentalne trake na zabatu atike.

22 Ta je odluka donesena u skladu s pravilom da se mora odustati od svake dopune na mjestu gdje nema pouzdanih podataka o sadržaju ili izvornom izgledu umjetničkog predmeta; vidi: *Carta italiana del restauro*, 1972.

23 Voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova na oltarnoj pali bila je Sonja Cikač-Kovačić.

24 The City and Guilds of London Art School, The Conservation Department.

25 Imena studenata su: Sarah Young, Zoe Allen, Elizabeth Hanson i Jurgen Huber, a voditeljica radova bila je Romana Jagić.

26 Voditeljica radova bila je Romana Jagić, a suradnici Maja Kolar i Anđelko Pedišić.

27 U demontaži su sudjelovali Dragutin Furdi, Davor Filipčić, Radovan Pavlek i Anđelko Pedišić.

28 Voditeljica radova bila je Romana Jagić, a suradnici Aleksandar Bezinović, Mirjana Cvitko, Nataša Kanceljak, Maja Kolar, Kristina Mareković i Anđelko Pedišić.

29 Demontažu su obavili Dragutin Furdi, Davor Filipčić, Robert Brdarić i voditelj radova Anđelko Pedišić.

30 Odnos mješavine acetona i denaturiranog alkohola bio je 1:2.

31 Konzervatorsko-restauratorske postupke obavio je voditelj radova Anđelko Pedišić.

32 Stolarsku sanaciju obavio je Robert Brdarić, rekonstrukcije nedostajućih dijelova rezbarije djelo su Ide Gnjatović i Ivana Bujana. Voditelj radova bio je Anđelko Pedišić, a suradnici u izvedbi konzervatorsko-restauratorskih radova Maja Kolar i Petra Orlić.

33 Na rubovima platna utvrđeno je postojanje rupa nejednakih debljina i razmaka koje su ostale od čavala iz prijašnjih faza pričvršćivanja, pa se može zaključiti da je slika već bila vađena iz antependija.

34 Voditeljica konzervatorsko-restauratorskih radova na slici bila je Ana Pohl Mitrović.

35 Vraćen je cijeli oltar, osim bočnih strana ukrasnog okvira oltarne pale i relikvijara, čiji je povrat planiran za 2010. godinu. U montaži su sudjelovali Davor Filipčić, Veljko Bartol, Igor Oros, Petra Orlić i voditelj radova Anđelko Pedišić.

36 „Popis kućanstava iz 1571. godine bilježi u Brseču dvije porodice Mavrović, ali ni uz jednu nije navedena plemenitost. S druge strane, štit u obliku mandorle ukazuje da se radi o svećeničkom pečatu koji je Grgur, inače brsečki župnik, počeo koristiti i u obliku grba. Uostalom, sama ikonografija ovog grba-pečata prožeta je vjerskom simbolikom. Mandorla već po svojem obliku ima prikrivenu simboliku jer daje mogućnost ucrtavanja trokuta koji je od xvi. stoljeća simbol Presvetog Trojstva. Tri grozda ponovo simboliziraju božanski broj tri koji govori o trojstvu božanskih osoba. Zatim, u heraldici je rijetka upotreba grozda, a kada se to čini, grozd je obavezno plave boje. U ovom primjeru imamo crveno grozđe, koje po kršćanskoj ikonografiji, poput crvenog euharistijskog vina, predstavlja Kristovu krv. (...) Pored svega u jedinjoj sačuvanoj Grgurovoj ispravi (oporuka, vidi: Arhiv Nadbiskupije Rijeka, svežanj *Beneficij Mavrović*, kopija oporuke) ne spominje se njegova plemenitost, nego samo pečat“, DAMIR VIŠKANIĆ, Brsečka heraldika, u: *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka* (38, 1996.), 222–237, 228/229.

37 Odvajanje relikvija i unutarnjih obloga od škrinje obavljeno je 15. 4. 2009. u prostorijama Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu. Pregledom stanja relikvijara utvrđeno je da je unutrašnjost prekrivena znatnim slojem prašine i paučine, a da su kosti lubanje visokog stupnja oštećenosti s vidljivim intervencijama povezivanja dijelova lubanje žicom i ljepljivom trakom. Usprkos isušenoj materijala, sve su tkanine kojima je relikvija obložena bile u prilično dobrom stanju s nekoliko manjih puknuća tanke zelene trake na unutarnjim bridovima škrinje i manjim oštećenjima tanke ukrasne trake od pozlaćenih niti na papučama. Oslikana koža u podlozi relikvije nalazila se u prilično dobrom fizičkom stanju. U odvajanju relikvija i unutarnjih obloga od škrinje sudjelovali su Mihael Golubić, Sandra Lucić Vujičić, Branka Regović, Gordana Car, Andreja Dragojević i Anđelko Pedišić. Radi provedbe konzervatorsko-restauratorskih postupaka, relikvije i manji predmeti pronađeni uz relikviju prevezeni su u Radionicu za restauriranje arheoloških nalaza (HRZ), tekstilne obloge na Odjel za tekstil (HRZ), a kožnati i papirnati predmeti u Radionicu za papir i kožu (HRZ).

Analizom stanja kostiju utvrđeno je da su prije smještaja u relikvijar bile zakopane u zemlji i izložene dugotrajnoj vlazi, zbog čega su postale porozne i lomljive. Nakon uklanjanja površinske nečistoće, kosti su konsolidirane natapanjem polivinilacetatnom smolom otopljenom u acetonu. Poseban problem bila je prezentacija lubanje, budući da je bila slomljena i fragmentarno sačuvana, a čini glavni dio kostura koji je neposredno izložen pogledu. Nakon konzultacija vezanih uz mogućnost prezentacije, odlučeno je da se minimalno intervenira u očuvani sadržaj kostiju lubanje te da se nakon konsolidacije utvrdi izvorni položaj svih kostiju i najprije sastave one za čije se spojeve utvrdi da se međusobno uklapaju, a preostale naknadno rasporede na temelju analogije. Kosti su spojene nitroce-

luloznim ljepljivom, a pukotine između kostiju zapunjene su akrilnom masom. Da bi se lubanja mogla sastaviti i prezentirati, izrađena je baza od inertnog materijala na koju su položene kosti. Konzervatorsko-restauratorske postupke na kostima obavio je voditelj radova Mihael Golubić, a na predmetima od metala i stakla voditeljica Ana Azinović Bebek.

Nakon analize stanja i svojstava tekstilnih obloga relikvije pristupilo se mehaničkom uklanjanju površinske nečistoće iz obloga kostiju, nakon čega je provedeno suho i mokro čišćenje tekstilnih dijelova te zatvaranje oštećenja tekstilnim dopunama. Voditeljica radova bila je Branka Regović, a suradnice Marina Martek i Marija Zupčić.

Unutar radionice za papir i kožu obavljeno je suho i mokro čišćenje kožnatih rukavica i papučica imitacija tijela te oslikanih kožnatih tapeta i kožnatog medaljona. Tapete su nakon čišćenja izravnane u vlažnoj komori, a nedostajući dijelovi nadomješteni nadopunama od kože i uklopljeni u cjelinu retušom. Konzervatorsko-restauratorske postupke provela je voditeljica radova Andreja Dragojević.

38 Voditelj konzervatorsko-restauratorskih radova na škrinji bio je Anđelko Pedišić, a suradnica Petra Orlić.

39 JOHANN WEICHART VALVASOR, *Opus insignium armorumque = das grosse Wappenbuch : 1687–1688 / zusammen gebracht durch Johann Weichart Valvasor ; (ilustrirao Bartholomaeus Ramschissl)*, Slovenska akade-

mija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1993. Grbovi obitelji Hachenwarth (Hochenwarth) pojavljuju se na stranicama: 10, 42, 52, 66, 147, 148 i 195.

40 Povezanost obitelji Hachenwarth (Hohenwart) s dvorcem Gerlachtstein opisana je u: JOHANN WEICHART VALVASOR, *Die Ehre deß Herzogthums Crain, Teil 3., zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Laybach, 1689., 184–187.*

41 RUDOLF ARDEL, HERBERT ERICH BAUMERT, *Die Wappen der Linzer Bischöfe*, u: *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz. 1981, Linz, 1982., 71–108, 98.*

42 NINA KUDIŠ BURIĆ, NENAD LABUS, 2003., (bilj. 2), 126.

43 Medaljon (20 × 17 mm) je osmerokutnog oblika. Na središnjem dijelu lica medaljona je prikaz sv. Dominika, a uz rub je napisano: S. DOM. DE SORIA. Na naličju medaljona prikazana je Bogorodica od sv. Ružarija s djetetom Isusom.

44 Medaljon (75 × 40 mm) je ovalnog oblika i opšiven spiralnom žicom. Na licu medaljona otisnut je lik Krista, a na naličju lik Djevice Marije.

45 Križić (19 × 13 mm) je bio umetnut u oblogu velikih kostiju.

46 10 × 5 mm

47 77 × 57 mm i 96 × 42 mm

48 Papirnati fragment je vjerojatno istrgnut iz molitvenika.

49 Punim nazivom: SAN MARCUS VENETUS ALOISE MO-CENICUS.

Summary

Andelko Pedišić

CONSERVATION-RESTORATION WORK ON THE ALTAR OF ST. AURELIUS IN THE PARISH CHURCH OF ST. GEORGE THE MARTYR IN BRSEČ

The altar of St. Aurelius in the parish church of St. George the Martyr in Brseč is a compelling example of the high-quality 17th century wood carving in the territory of Istria and Kvarner. It has been admired and studied by numerous experts for decades, and the conservation-restoration interventions undertaken in the period between 1990 and 2010 have undoubtedly provided a significant contribution to the evaluation of its cultural, historical and artistic value.

Analysis of the cross-sections of micro-samples and stratigraphic research probes established that the original historical layer on the altar was well preserved. Therefore, the decision was made to steer the conservation-restoration process in the direction of its presentation. In addition, the conservation-restoration works resulted in the discovery of some new finds: among others, the coat of arms of the Brseč parish priest Grgur Mavrović on the cornice above the altar pala, and a seal containing the bishop's coat of arms of Count Sigismund Anton von Hohenwart (Hachenwart), on a reliquary. Both of these items provide an insight into the multilayered nature of this artefact and contribute to its better understanding.

The conservation-restoration interventions on the altar consisted of several phases, and they called for the participation of conservator-restorers from various fields of expertise. As such, they are a result of the cooperation of the Croatian Conservation Institute's Department for Wooden Polychrome Sculpture, Department for Easel Painting, Division for Archaeological Heritage, Department for Textiles and Workshop for Paper and Leather.

In September 2009, the restored altar of St. Aurelius was returned to the parish church of St. George in Brseč and reassembled in its original position.

The conservation-restoration works on the reliquary were completed in 2010, and it was placed in its original location in the church and thus returned to the community that has preserved it as its heritage.

KEYWORDS: *Conservation-restoration, wooden polychrome sculpture, 17th century, parish church of St. George the Martyr in Brseč, altar of St. Aurelius, Grgur Mavrović, Count Sigismund Anton von Hohenwart (Hachenwart)*